Diskuse

Kontinuita nestejného

Sporné závěry z nesporně dobrých analýz Matěje Spurného

Karel Hrubý

Monografie Matěje Spurného *Nejsou jako my: Česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960)*,¹ pojednávající o poválečném znovuosídlení pohraničí a o vztazích, které tam mezi obyvateli různé etnické a sociální provenience vznikaly, je živým obrazem i vážným analytickým projektem. Vedle zbylých Němců a starousedlých Čechů hledala v pohraničí nový domov etnicky i sociálně pestrá společnost. Autor sleduje vývoj vztahů těchto dvou a dalších vybraných skupin obyvatel jednak v jejich vzájemnosti, jednak ve způsobu, jak problémy pohraničí vnímaly a jak na ně působily centrální úřady, tisk a postoje či nálady vnitrozemského obyvatelstva. Jádro knihy, které tvoří podrobné studie těchto vztahů na pozadí problémů pohraničních regionů, je dobře dokumentovaným svědectvím o obtížném procesu osidlování a sbližování heterogenního obyvatelstva i jeho postupné integraci. Zachycuje i vývoj poměru společnosti v pohraničí s centrálními orgány a sleduje postupnou změnu v jejich strategii vůči menšinám. Spurný ukazuje, jak se privátní sféra proplétala s mocenskou politikou, a svými analýzami všedního života v pohraničních oblastech přispívá k pochopení „malých dějin“ tamních obyvatel, jak se utvářely na území zbaveném většiny původního osídlení, v prostředí etnicky a sociálně velmi

---

1   Praha, Antikomplex 2011, 373 s.

nesourodém, v němž každodenní starosti a úkoly zatlačovaly do pozadí „velké dějiny“, současně se odvíjející na celostátní úrovni.

Méně přesvědčivé jsou obecné teze a závěry, které autor koncipuje zejména v úvodu a ve shrnutí své práce, kde podává nový obraz diktatury KSČ. Ne všechny soudy, které tu formuluje o povaze procesů v pohraničí a aplikuje i na přeměny v padesátých letech, vyplývají z předložené studie.² Mnohé nesou stopy projektu, který metodou teorie každodennosti (*Alltagstheorie*) sleduje revizi obrazu komunistické diktatury, jež nabízí starší modely teorie totalitarismu.³ Teorie každodennosti v historiografii byla rozpracována především mladší generací německých historiků a nyní ji přejímají i někteří generačně blízcí historici čeští, mimo jiné též Matěj

2 Tři diskusní příspěvky, které jsou věnovány Spurného knize v *Soudobých dějinách* (roč. 20, č. 1–2, 2013), vesměs oceňují autorovu snahu podat alternativní výklad nedávné historie, současně však vyslovují také některé výhrady. Kateřina Čapková (Menšiny za komunismu: Dvě úvahy nad knihou Matěje Spurného, s. 190–198) mj. zpochybňuje autorovu definici menšin poukazem na to, že etnické vymezení je často zavádějící a nevšímá si jiných podstatných znaků charakterizujících např. skupiny imigrantů, jež státní úřady začlenily účelově pod stejnou nálepku. Pavla Šimková (Menšiny a revize výkladu českých poválečných dějin, s. 178–181) vyslovila pochybnost, „nakolik politika, která nese ovoce ve specifické situaci pohraničí, fungovala ve vnitrozemí, v národnostně víceméně homogenních oblastech, kde nedošlo po válce k tak radikálním změnám v sociální struktuře“, a konstatuje, že je to „otázka, která by sice stála za prozkoumáním, na kterou ale může studie zabývající se pohraničními oblastmi dát jen těžko odpověď“ (s. 180). David Kovařík (Nespolehlivé živly, anebo objekt sociálního inženýrství v českém pohraničí?, s. 182–189) dává knize šanci, že se „může stát i jakousi ‘platformou’ pro diskusi nad obecnějšími otázkami českých poválečných dějin a jejich historickým zpracováním“ (s. 188).

3 Vývoji teorie každodennosti, hlavním rysům její metody a rozborům jejích stěžejních pojmů je věnována důkladná studie Petra Sedláka „Každodennost jako předmět a koncept dějepisného poznání“ v *Soudobých dějinách*, roč. 20, č. 1–2 (2013), s. 120–157. Reaguje v ní také na projekt „Socialismus jako myšlenkový svět“, který byl prezentován v předcházejícím ročníku časopisu (roč. 19, č. 2, 2012), a sleduje, jak s každodenností zacházejí jednotliví autoři, kteří se hlásí k této inspiraci, rozpracované zejména historiky německými. Sám chápe každodennost nejen jako ohraničenou realitu všedních dnů, ale v její přesahné dimenzi, v níž se nachází smysl života jako celku (s. 157).

K jednotlivým pracím zejména mladších českých historiků, kteří usilují o revizi obrazu komunistické diktatury, jak ji podávali autoři starší generace, se Petr Sedlák kriticky vyslovuje v další své studii „Proč tak snadno? Silné a slabé stránky revize vykládání diktatury KSČ a jejího nástupu v únoru 1948“ (in: *Dějiny – teorie – kritika*, roč. 10, č. 1 (2013), s. 30–55). Oceňuje snahu historiografie každodennosti hledat klíč k porozumění diktatuře též v sociální praxi a smýšlení obyvatelstva, k pojetí revizionistických prací má však podstatné výhrady. Vytýká jim především tendenci „příliš rychle utíkat k zobecňujícím závěrům“ (s. 48), což vyvolává dojem, že se snaží ve svých prvních významných studiích za každou cenu „přijít s něčím novým“ (s. 44). Sami však obvykle „v binárním modelu na jedné straně předkládají zjednodušený obraz stávajícího výkladu jako ‘totalitárního paradigmatu’, aby vůči němu mohli na straně druhé předložit vlastní přístup jako součást nového výkladového proudu, a to v hodnotovém protikladu jako teoreticky vyspělejší a metodologicky funkčnější“ (s. 53). Sedlák označuje historiky uplatňující paradigma teorie každodennosti na interpretaci diktatury KSČ v Československu jako revizionisty. Používám této klasifikace rovněž.

Spurný ve zmíněné knize.⁴ Narozdíl od jiných prací revidujících obraz komunistické diktatury, které se soustřeďují především na poststalinskou éru⁵, věnuje se autor období patnácti poválečných let, do nějž spadá i vznik a takzvaná budovatelská léta „socialismu“⁶, jež byla silně poznamenána metodami stalinismu. Období přechodu z demokraticky strukturovaného systému do systému koncentrované monopolní moci tak tvoří organickou součást jeho práce. Z pečlivých analýz života v pohraničí v tomto období vyvozuje některé teze, jejichž platnost zobecňuje a přenáší i na celorepublikovou společnost, procházející systémovými změnami v letech po únoru 1948. Roli komunistické strany v tomto počátečním období diktatury přitom staví do závislosti na celospolečenské mentalitě „očisty“.⁷ V tomto příspěvku chci upozornit na úskalí této interpretace.

V jejím základu je podle mého názoru problematické chápání poválečné kontinuity, které se promítá do uvažování o různých fenoménech. Jednou z hlavních tezí knihy Matěje Spurného je zjištění, že na myšlení, postoje a chování společnosti, jimiž byl legitimizován princip „očisty“ a použití násilí i praktiky segregace ve třech poválečných letech, *kontinuálně* navázala mentalita poúnorové společnosti, poznamenaná ještě vlnou poválečného nacionalismu.⁸ To podle Spurného zajišťovalo i podporu vládě jedné strany a legitimizovalo používání „očisty“ nové společnosti od jejích (nově definovaných) nepřátel.⁹

Spurný proto odmítá pohled na diktaturu KSČ, jak ji podává velká část české historiografické produkce po listopadu 1989, když „do značné míry redukovala její popis právě na otázky útluaku a represe“ (s. 13). Klíčem k pochopení existence a charakteru socialistické diktatury jsou podle něj nikoli jen „dílní mocenské mechanismy“, nýbrž také chování a postoje většiny obyvatelstva, která nepatřila

4 Hned na první stránce v úvodu své knihy konstatuje autor: „Většina článků a knih o poválečné minulosti, které vyšly v posledních dvaceti letech, byla zasvěcena hledání důkazů, že komunistická diktatura (nebo spíše 'totalita') nebyla ničím jiným než právě jen okradením milionů občanů Československa o svobodu, tedy o možnost autonomně a autenticky jednat. Svobodné jednání pak bylo (a zčásti dodnes je) připisováno na jedné straně pouze 'zločinným' nositelům režimu a na druhé straně pak nepočteným odbojářům. Pokračovat v hledání důkazů pro toto krajně vyhrcované tvrzení o československé socialistické diktatuře se mi však dnes už jeví jako neinspirativní a nesmyslné.“ (SPURNÝ, M.: *Nejsou jako my*, s. 9.)

5 Viz např. PULLMANN Michal: *Konec experimentu: Přestavba a pád komunismu v Československu*. Praha, Scriptorium 2011.

6 „Socialismem“ je tu míněn výhradně politický, sociální a hospodářský systém komunistické diktatury, proto tento pojem v daném smyslu dávám do uvozovek. O demokratických modelech socialismu revizionističtí autoři nemluví a diktatura se tak stává takřka synonymem „socialismu“. I to je typická deformace revizionistického pojmosloví.

7 „... přinejmenším v českém prostředí se mechanismus očisty nerodí jako produkt diktatury KSČ, ale diktatura KSČ se etabloje kromě jiného díky poptávce prostředí, přesyceného touhou po očistě.“ (SPURNÝ, M.: *Nejsou jako my*, s. 103.)

8 „V roce 1948 se sice změnil charakter politického systému, společnost však zůstávala prochnutá poválečným nacionalismem.“ (*Tamtéž*, s. 22)

9 Stála za tím i touha „zajistit ve světě pořádek, který bude schopen vzdorovat všem příštím ohrožením. (...) Ostatně jestliže je třeba, aby se konečně zrodila spravedlivá společnost, je zřejmé, že ne všichni členové té stávající budou moci být její součástí.“ (*Tamtéž*, s. 103.)

k mocenským elitám ani k obětem. Narozdíl od „potlačené“ společnosti, jak ji prezentoval model totalitarismu, přiznává teorie každodennosti společnosti jistou aktivitu (omezenou „hranicí diktatury“), která jí umožňovala „smysluplně naplňovat svůj život“ (s. 25). Toto pojetí tedy relativizuje podíl politických složek při destrukci demokracie a přisuzuje spoluodpovědnost za nastolení diktatury mentalitě společnosti, neboť vytvářela příznivou půdu pro její nastolení v roce 1948.

Význam společnosti pro mocenskou praxi je podle autora i v diktaturách značný. Zejména na úrovni lokálních byrokratů a funkcionářů zde dochází „k pozoruhodnému střetávání diskursů, přičemž jejich vzájemné ovlivňování je oboustranné. Místní vzorce jednání a často nereflektované vnímání skutečnosti jsou sice někdy vytlačovány dominantní ideologií či autoritativními rozhodnutími diktátorské moci, zároveň ale mohou hrát i aktivní roli. Ve snaze získat si podporu širokých vrstev společnosti je moc nucena přinejmenším v některých aspektech takové postoje akceptovat a snažit se o jejich zabudování do dosud dominantních diskursů.“ (s. 15) Značná diskrepance v typu a relevanci ústupků, které dělala vládnoucí strana a k nimž byla donucena společnost, je tu však zastřena.

Nestejná ideologie, nestejný nepřítel

I když některé aspekty života v pohraničí v době omezené parlamentní demokracie a života většinové vnitrozemské (české a slovenské) společnosti v pozdější diktatuře KSČ vykazují jisté podobnosti, nelze nevidět, že jsou tu také důležité rozdíly, které mají spíše charakter diskontinuity.

To se týká například procesu „očisty“ a segregace v obou obdobích, tedy před únorem 1948 a po něm. Matěj Spurný je považuje za kontinuální jev, jehož motivem byla snaha očistit vlastní společnost od cizích živlů. Tato snaha měla ovšem zcela rozdílné kořeny. Před únorem se izolovalo a vylučovalo *podle etnického principu*, což ve vztahu většinové české populace k Němcům bylo motivováno převážně letitými předsudky *nacionalistické ideologie* a zážitkem pokoření a teroru z nedávné *minulosti*. Po únoru však byly tyto praktiky inspirovány *ideologickým modelem a politickým programem*, podle něž komunistická strana záměrně realizovala svůj *plán diktatury proletariátu* jako předpoklad vybudování beztřídní společnosti v *budoucnosti*. Téma „očisty“ už se netýkalo etnika zbaveného občanství (Němců, respektive Maďarů), ale těch československých občanů, kteří byli označeni za „nepřátele socialistického zřízení“ podle třídních a ideologických kritérií, jak je postulovala marxisticko-leninská ideologie.¹⁰ „Očista“ byla nejen zdůvodněna jinou ideologií, ale měla i jiný cíl a vycházela také ze zcela jiných motivů.

10 „Po roce 1948 následovaly další posuny diskursu očisty; od jednotlivých škůdců, kteří škodí svým sobectvím a nerespektováním pravidel společného budování, se definice „nečistých“ přesouvá stále více k sabotérům a třídním nepřítelům; kapitalistům, velkostatkářům, vesnickým boháčům, buržoazii a reakcionářům vůbec. Nyní již jde o likvidaci staré sociální struktury jako takové. Ani to pochopitelně není záležitost zcela nová a neznámá; snahu o legitimizaci této hluboko jdoucí likvidace starého jakožto nutné součásti vybudování

V obou obdobích se legitimizovalo něco jiného a z jiného důvodu. V prvním případě, zejména při postihu „kolektivní viny“ německého etnika, šlo o zájem značné většiny národa (především českého) o dosažení etnické homogenity společnosti ve státě, jehož územní rozsah a demokratický charakter už neměly být ohrožovány menšinou, která byla v minulosti osudově spojena s hitlerovskou diktaturou. Naproti tomu v druhém případě šlo o zájem KSČ nastolit státněsocialistickou diktaturu, která se už neopírala o tak široký konsenzus jako v případě nuceného vysídlení Němců. Proces „očisty“, který se před únorem těšil téměř celonárodní podpoře, nebyl už po únoru 1948, kdy byli namísto příslušníků „nepřátelského“ etnika diskriminováni a perzekvováni třídní a političtí odpůrci nového režimu, legitimizován souhlasem naprosté většiny národa, nýbrž jen jeho části. Nenáleželi k ní už lidé, kteří mentálně setrvali na principech parlamentní demokracie a se „smyslem“ diktatury se neztotožňovali (třebaže se lišili v tom, nakolik otevřeně dávali své smýšlení najevo).

Nestejný rámec politického zřízení

Život pohraničí v prvních letech po válce – včetně nuceného vysídlení Němců, provázeného násilím – se stále ještě odvíjel v pluralitně uspořádaném státě. Hrubé porušování lidských a občanských práv – i pokud mu bylo vystaveno jinonárodní obyvatelstvo – bylo ještě možno posuzovat diferencovaným politickým pohledem,¹¹ ventilovat dosud nezglajchšaltovaným tiskem¹² a zvažovat justici, která ještě neztratila svou nezávislost. V mentalitě české společnosti nehrál důležitou roli jen motiv odvety a etnické „očisty“, ale také zájem vybudovat pevnější stát s fungující pluralitní parlamentní demokracií, pro kterou politické strany našly formu Národní fronty. Tato demokratická složka poválečné mentality byla ovšem silnější ve vnitrozemí než v pohraničí.

Přes podstatné rozdíly v tom, jaký byl objekt i účel „očisty“ a segregace před únorem 1948 a po něm, vnímá Matěj Spurný tyto procesy jako veskrze kontinuální. Únor 1948 pak v jeho hodnocení představuje důležitý, nikoli však klíčový předěl,

---

nové, zdravější a spravedlivější společnosti můžeme právě v pohraničí sledovat již v předchozích letech.“ (*Tamtéž*, s. 112 n.)

- 11 Když se v únoru 1946 připravoval zákon o volbách, požadoval sociálnědemokratický ministr Václav Majer, aby volební právo dostali také Němci, kteří bojovali za svobodu proti nacismu v československém zahraničním vojsku. Jeho návrh byl však nacionalistickou většinou sněmovny odmítnut. – V červnu 1947 se sociálnědemokratický poslanec Vojta Beneš, prezidentův starší bratr, ujímal německých učitelů-antifašistů, kteří tehdy u nás živořili. Komunistický poslanec Vodička mu cynicky odpověděl, že mohou přece odejít do Německa, kde nemusí živořit. (Viz HRUBÝ, Karel: Začít odjinud. In: *Listy*, roč. 32, č. 6 (2002), s. 68–70.)
- 12 Na kritické postoje některých žurnalistů upozornil Milan Drápala v publikaci *Na ztracené vartě Západu: Antologie z české nesocialistické publicistiky let 1945–1948* (Praha, Prostor 2000) – viz např. TIGRID Pavel: Odsun Němců, Západ a my. In: *Tamtéž*, s. 195–199 (původně otištěno v *Obzorech*, roč. 1, č. 12 (20.11.1945), s. 117 n.).

neboť principy „očisty“ a segregace byly už od osvobození uplatňovány jako legitimní politické prostředky (s. 11 n.).

Nestejné prostředky násilí

Legitimizace násilí, ve vztahu k Němcům ještě široce akceptovaného, nabyla po únoru 1948, kdy se obrátilo proti třídním a politickým nepřátelům režimu, také nových podob. Změnil se v první řadě charakter a intenzita nasazených potlačovacích prostředků. Násilí v diktaturách, které mají totalitární ambice, je podle autora „projevem teroru sloužícího k likvidaci nebo zastrašení ideologických a politických nepřátel jako předpokladu pro tvorbu loajálního kolektivu“ (s. 101). Je nepochybné, že teror v tomto smyslu byl uplatňován proti Němcům. Jeho užití při formování „loajálního kolektivu“ z nesourodé směsice nových osídlenců v pohraničí však v masovém měřítku nepřicházelo v úvahu; byli by odtud utekli, což jistě nebylo smyslem osídlovací akce. Zatímco v pohraničí docházelo po vysídlení většiny Němců převážně k postihu *jednotlivců*, často z iniciativy místního občanstva, poúnorová *masová hysterie* provázející různé represivní akty byla na celém území státu vyvolávána mocenským centrem, tedy komunistickou stranou a jí ovládanými složkami (jednotnými organizacemi odborů, mládeže, žen a podobně). Kampaně ve zglajchšaltovaných médiích, organizovaná shromáždění a rezoluce v závodech, úřadech, školách a obcích nevycházely z mentality společnosti jako v pohraničí, nýbrž jí byly stranickým a státním aparátem do značné míry implantovány jako součást úsilí nových mocipánů o dosažení nové *gouvernementality*.¹³

Masové využívání státních prostředků perzekuce (Státní bezpečnosti; justice podřízené autoritě komunistické strany a soudící podle třídních, politických a ideologických kritérií; čistek ve sjednocených svazech a organizacích; systému táborů nucených prací; kádrové politiky ve všech zaměstnaneckých vztazích a omezení vzdělávání u takzvaně nespolehlivých osob a jejich rodinných příslušníků; likvidace náboženských řádů a zájmových organizací jako skautingu, Sokola a podobně) umožnila až změna politického režimu po únoru 1948. V podmínkách monopolizované moci a „uzavřené společnosti“ jim byli víceméně *bezmocně* vystaveni ti, kteří byli kvůli svému jednání, přesvědčení nebo původu označeni za „nepřátele socialistického zřízení“. Snaha zastrašit tím široké vrstvy jinak smýšlejícího obyvatelstva, zejména ve vnitrozemí, byla nepřehlédnutelná.

Tenor revizionistických prací, marginalizujících podíl komunistické strany na destrukci demokratického systému a na uplatňování represí, je také v ostrém kontrastu

13 Michel Foucault podává následující definici tohoto svého pojmu: „Gouvernementalitou rozumím celek tvořený institucemi, postupy, analýzami a reflexemi, kalkulacemi a taktikami, které dovolují vykonávat tuto vpravdě specifickou, a přece komplexní formu moci, jejímž hlavním terčem je obyvatelstvo, hlavní formou vědění politická ekonomie a podstatným technickým instrumentem bezpečnostní dispozitiv.“ (FOUCAULT, Michel: *Die Gouvernementalität*. In: TÝŽ: *Analitik der Macht*. Frankfurt/M., Suhrkamp 2005, s. 148–179, zde s. 171.)

s postoji a výroky vlivných komunistických intelektuálů¹⁴ a politiků v reformním období diktatury, tj. za pražského jara, kteří tehdy nepopírali odpovědnost činitelů vlastní strany za násilné metody používané v padesátých letech proti skutečným či domnělým nepřátelům. I předsednictvo Ústředního výboru KSČ uznalo, že násilí nebylo dílem společnosti jako celku, nýbrž především těch, kteří měli tehdy k takovému jednání rozhodující moc.¹⁵ Věrohodnost konstrukce, podle níž státní násilí uplatňované z rozhodnutí vedoucích složek strany, bylo legitimizováno „očistnou“ mentalitou společnosti, či alespoň její větší části, je proto ve světle svědectví představitelů reformního proudu v KSČ přinejmenším zpochybněna.

Počet obětí diskriminace a perzekuce komunistických orgánů po únorovém převratu, mezi něž se řadí nejen osoby z politických důvodů vězněné, nasazené na nucené práce a připravené o život, ale i lidé přežazení, sesazení, sociálně, politicky i jinak existenčně postižení, jejichž případy nejsou zachyceny v policejních či justičních

14 Viz např. KALIVODA, Robert: Demokratizace a kritické myšlení. In: *Literární listy*, roč. 1, č. 10 (2.5.1968), s. 1 a 13; č. 11 (9.5.1968), s. 6. Podobně Karel Kosík proti masám, které lze mocensky a ideologicky manipulovat, vyzdvihuje práva jednotlivého občana: „Příčina naší politické krize tkví v tom, že obyvatelé této země již *nechtějí* žít jako bezprávné nebo neplnoprávné stranické a nestranické *masy*, a nositelé moci již *nemohou* uplatňovat svou vedoucí úlohu v podobě policejné byrokratické diktatury, tj. jako bezvýhradný monopol vládnutí a rozhodování, opírající se o zvlášť násilí.“ (KOSÍK, Karel: Naše nynější krize. In: *Literární listy*, roč. 1, č. 7 (11.4.1968), s. 3. Přetištěno in: TÝŽ: *Století Markéty Samsové*. Praha, Český spisovatel 1993, s. 25–62; také in: HOPPE, Jiří (ed.): *Pražské jaro v médiích: Výběr z dobové publicistiky*. (Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970, sv. 11.) Praha – Brno, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Doplněk 2004, s. 134–148, zde s. 134.) Tato pasáž – a ostatně celý Kosíkův esej, jenž vycházel v *Literárních listech* na pokračování od 11.4. do 16.5.1968 – ilustruje, že komunističtí intelektuálové přikládali v období zrušené cenzury odpovědnost za používání násilí *stranické a policejní byrokracii* a poukazovali na odpor, který to jak v řadách KSČ, tak zejména mezi obyvatelstvem vyvolávalo.

15 V návrhu politického stanoviska k rehabilitacím, jež předložil předseda vlády Oldřich Černík spolu s předsedou Národního shromáždění Josefem Smrkovským na 74. schůzi předsednictva ÚV KSČ 24.5.1968, stojí: „Komunistická strana Československa se nezříká morální odpovědnosti za porušování socialistické zákonnosti v padesátých letech. Je však třeba otevřeně říci, že tyto protizákonné činy, i když byly prováděny ve jménu strany, nebyly záležitostí strany jako celku, ale záležitostí úzké skupiny lidí spolu s nemnohými inscenátory i vědomými vykonavateli těchto aktů zvláště.“ (VONDROVÁ, Jitka – NAVRÁTIL, Jaromír – MORAVEC, Jan (ed.): *Komunistická strana Československa: Pokus o reformu (říjen 1967 – květen 1968)*. (Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970, sv. IX/1.) Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1999, s. 530, dokument č. 74, kurzivou zvýraznil KH.) O tlaku společnosti se tu nic nedozvídáme. Jelikož v roce 1960 byla amnestována většina politických vězňů, zužovala se nyní rehabilitace na ty případy, „kdy došlo k zařazení do táborů nucené práce osob na základě jejich předchozího soudního potrestání, které bylo nebo bude uznáno v rehabilitačním řízení za nezákonné, dále těch osob, které tam byly zařazeny jako domnělí nepřátelé socialistického zřízení (zejména příslušníci národního boje za osvobození, někteří bývalí důstojníci, duchovní, atd.)“ (*tamtéž*, s. 531). V návrhu se poukazuje také na široký okruh perzekucí, které „postihly nejen nespravedlivě postižené, ale měly vážné existenční i jiné důsledky pro jejich rodiny, pro děti i pro příbuzné“ (*tamtéž*, s. 529).

protokolech, šel nepochybně do statisíců.¹⁶ Proti „politicky nespolehlivým“ osobám přitom různým způsobem zasahovaly také podniky, správní orgány, různé komise a podobně, což vytvářelo mimo jiné široký prostor i k uplatnění osobní zvůle. Která část společnosti tato opatření legitimizovala a která se s nimi naopak odmítala ztotožnit, to z jinak pečlivě sebraného a analyzovaného materiálu v monografii Matěje Spurného vyčíst nelze.

Nestejná společenská základna

Společnost pojatá jako jeden legitimizující celek je zavádějící pojem. Ve skutečnosti tu bylo více „společností“, z nichž každá podřizovala svůj život jiným perspektivám, jinému smyslu a jiným hodnotám.¹⁷ A v důsledku toho také nějaká část společnosti z dané situace profitovala, jiná své šance ztrácela.

Rozdíl v etnickém, sociálním i mentálním složení společnosti pohraničí a větší nové společnosti celého Československa byl zřetelný. Zastoupení etnicky odlišných skupin obyvatelstva bylo v pohraničí ve srovnání s celostátní populací silně nadproporční.¹⁸ V pohraničním „vzorku“ dvou milionů obyvatel převažovaly statisíce sociálně slabších občanů, doufajících v materiální i společenský vzestup (s. 112). V jejich mentalitě politično nehrálo takovou roli jako u většiny lidí ve vnitrozemí;

16 Matěj Spurný staví do protikladu počet obětí politické justice v 50. letech a nucených poválečných odsunů a vyvozuje z toho, že vlastně 50. léta byla v uplatnění násilí mírnější (s. 12). Jan Kuklík z Právnické fakulty Univerzity Karlovy v pořadu ČT 24 „Politické procesy v 50. letech“ dne 28. listopadu 2011 naopak upozornil, že politické procesy je třeba zasadit „do širšího rámce perzekucí, kdy to mělo i majetkový charakter nebo šlo o problémy v zaměstnání a podobně. Navíc zde byly kromě těch několika monstrprocesů před Státním soudem, který byl k tomu zřízen v Praze, Brně a v Bratislavě, procesy v okresech nebo krajích. A také národní výbory mohly bez soudního líčení, pouze svými trestními komisemi, stíhat a posílat lidi do táborů na nucené práce. Čili počet takto postižených několikanásobně narůstal.“ A k tomu je potřeba přičíst mnohdy ještě rodinné příslušníky přímo postižených osob, jejichž životní šance byly pak rovněž citelně zredukovány (viz <http://www.ceskatelevize.cz/ct24/exkluzivne-na-ct24/historie-cs/154940-politicke-procesy-v-50-letech>).

17 Známy německý historik Thomas Lindenberger, jehož se dovolávají také čeští historičtí „revizionisté“, upozorňuje na mnohoznačnost postojů, motivů a jednání ve východoněmecké společnosti v čase tamní diktatury, jak se odrážela ve smyslu, který obyvatelé dávali skutečnosti (*Eigen-Sinn*): „Sahaly od přehnané horlivosti zapálených idealistů a egoistického využívání možností aktivní spolupráce přes nanejvýš loajální, avšak vnitřně distancované chování až k pasivním formám odmítání, k otevřenému disidentství a odporu. Tyto postoje a motivy nechávají také aktéry podrobené panství projevit se jako subjekty moci, a proto o nich nelze uvažovat odděleně od panství.“ Poslední věta odkazuje k pojetí panství (*Herrschaft*) u Maxe Webera, který panství definoval jako vztah mezi panujícím subjektem a ovládanou společností. (LINDENBERGER, Thomas: *Die Diktatur der Grenzen: Einleitung*. In: TÝŽ (ed.): *Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur*. Köln/R., Böhlau 1999, s. 23.)

18 „Podíl etnických menšin byl v pohraničí i po ukončení nuceného vysídlení Němců a hlavní vlny poválečného osídlování výrazně vyšší než jinde a totéž platí o celkové (nejen etnické) heterogenitě tamního obyvatelstva.“ (SPURNÝ, M.: *Nejsou jako my*, s. 17.)

v popředí tu byly materiální zájmy, bydlení, chod podniků a zemědělských usedlostí, překonávání nedostatků ve školství, zdravotnictví, veřejném pořádku a podobně. Úprava blízkých sousedských vztahů byla zde důležitější než vztah ke vzdálené centrální moci. Sám Spurný poukazuje na to, že kulturní úroveň společnosti v pohraničí byla obecně nízká (s. 65). Podprůměrně naproti tomu byly zastoupeny střední a vzdělanější vrstvy.

Politická orientace společnosti v pohraničí byla před únorem 1948 dána především očekáváním výhod, jež jí slibovaly či poskytovaly jednotlivé strany, v reálu pak na prvním místě strana komunistická – narozdíl od společnosti ve vnitrozemí, kde si ještě více či méně silný vliv udržovaly tradiční politické strany s rozdílným světonázorovým profilem a kde se projevoval výraznější ohled na „smysl“ dění také *sub specie* hodnot občansko-právních a morálních. Přenášet jednoduše výsledky „laboratorního experimentu“ v pohraničí na poměry, život a dění ve vnitrozemí je proto sice obrazně svádivé, ale nepřesné. Jistě je možné uvažovat o praktikách poválečné segregace a marginalizace určitých skupin obyvatelstva jako o inspiraci či vzoru pro postupy užívané v letech padesátých, ale je třeba přitom mít na mysli, že tyto postupy (organizované už jen jednou monopolně panující politickou stranou) tehdy byly aplikovány na společnost, která se sociálně, etnicky, ale především mentálně lišila od společnosti v pohraničí.¹⁹ Tam se navíc státní správa a podniková vedení potýkaly s nedostatkem pracovních sil, což ovlivňovalo i prostředky získávání souhlasu s novým uspořádáním, a místní instituce (národní výbory, bezpečnost a podobně) byly v mnohem větší míře obsazeny komunisty, než tomu bylo ve vnitrozemí. Snahy o homogenizaci společnosti po únoru 1948 byly pak uplatňovány již *bezkonkurenční* mocí nejen politickou a správní, ale i justiční, mediální, výchovnou, a také diferencovaným přidělem prerogativ sociálních a právních na straně jedné – a diferencovanou diskriminací a postihem na straně druhé.

Narozdíl od jiných historiků revidujících obraz komunistické diktatury, kteří na podporu své kritiky totalitarismu zatlačují do pozadí mocenské mechanismy a používání násilí proti „nepřátelům“, Matěj Spurný uplatňování násilí jako potlačovacího prostředku nebagatelizuje.²⁰ Nebere však dostatečný zřetel na to, že charakter, motivy a perspektivy společnosti pohraničí se podstatně lišily

19 Politické tradice byly zejména ve větších městech a velkých závodech u dělníků a zaměstnanců a také ve středních vrstvách hlouběji zafixovány a názorově jemněji strukturovány, zejména díky výchovné činnosti odborů a politických stran v období pluralitní parlamentní demokracie. Naproti tomu noví osídlenci pohraničí se rekrutovali z velké části z venkova, jejich mentalita byla odlišná a také jejich politická orientace byla mělčeji zakotvena. U Romů nebyla ještě dost vědomá, Němci (pokud směli zůstat) byli politicky bezbranní. Jinak tomu bylo u usedlého obyvatelstva ve vnitrozemí, kde zásahy „shora“ do vyspělejší politické orientace občanstva byly provázeny vědomím, že za nimi stojí hrozba zákonného i mimozákonného postihu, nebudou-li akceptovány.

20 „První léta diktatury KSČ, její takzvaná revoluční fáze, bezesporu patří k těm obdobím moderních českých dějin, v nichž se v nemalé míře uplatnilo politicky motivované a státem řízené násilí vůči jednotlivcům a celým sociálním skupinám. Z hlediska individuálních práv člověka, jak je definuje liberální demokracie, to bylo období značného bezpráví, období, v němž byla systematicky porušována celá řada svobod člověka a občana.“ (*Tamtéž*, s. 12.)

od charakteru, perspektiv a motivů, které byly po vzniku diktatury určující pro různé segmenty obyvatelstva vnitrozemí.

Nestejný myšlenkový svět

Svůj autorský záměr vymezuje Spurný snahou „zachytit myšlenkový svět a sociální praxi, na jejichž pozadí se utvářely složité vztahy mezi starými a novými menšinami, mezi menšinami, většinovou společností a politickými strukturami nastupující diktatury“ (s. 31). Sociální experiment, k němuž po válce v pohraničí došlo, považuje za „rozhodující i pro proměny společnosti následující po roce 1948“ (s. 11).

Myšlenkový svět společnosti v pohraničí ovšem nebyl totožný s myšlenkovým světem většinové společnosti obyvatel Československa, jehož převážná část žila v jiných poměrech, čelila jiným problémům, byla jinak strukturována sociálně i kulturně a byla též podstatně diferencovanější názorově díky hlubší zakotvenosti politických tradic. Jinak řečeno: společnost, která legitimizovala vysídlení Němců, se lišila co do kvantity i kvality od společnosti, která schvalovala politické procesy a hrdelní rozsudky nad Horákovou, Slánským a stovkami dalších obětí. Prostředky, které k upevnění svého panství mohla používat vůči odpůrcům KSČ po únoru, byly před únorem pro tak masové uplatnění ještě blokovány demokratickými partnery v Národní frontě. Považovat procesy, jimiž procházela společnost v pohraničí, za „klíčové“ pro pochopení procesů, jimiž po únoru procházela společnost ve vnitrozemí (politicky, sociálně i vzděláním mnohem diferencovanější), je tedy z mnoha důvodů pochybné.

Nestejný podíl KSČ a společnosti na vzniku diktatury

Sníží-li se význam politických faktorů v přechodu od omezené parlamentní demokracie ke komunistické diktatuře, nabývají procesy v mentalitě společnosti v revisionistickém paradigmatu větší váhy. A stejně tak platí obráceně, že akcentování mentálních předpokladů oslabuje efekt dlouhodobého vývoje marxisticko-leninské ideologie a organizace „revoluční strany“, která se po léta připravovala na uskutečnění jinde už vyzkoušeného programu „diktatury proletariátu“ jako svého zásadního cíle. Koncentrace moci v rukou vedení jedné strany nemá pak v optice Matěje Spurného zdaleka takovou důležitost při vzniku, trvání a rozpadu diktatury, jako měly každodenní potřeby a požadavky lidí a jejich úsilí o vylepšení všednodenního, návykového, repetitivního a pokud možno klidného života, které ve svém souhrnu charakterizují mentalitu „poslušných“. Komunistická diktatura, která v okrajových záležitostech byla ochotna ke kompromisu s požadavky některých sociálních skupin, se z tohoto úhlu pohledu jeví koneckonců jako docela snesitelné uspořádání.²¹

21 Matěj Spurný to vysvětluje tak, že pro KSČ po roce 1945 „mnohokrát proklamovaná snaha ‘získat většinu národa’ nebyla ovšem pouhým prostředkem k definitivnímu uchopení moci,

Připouští se sice, že tyto požadavky se nesměly dotýkat dogmat o vedoucí roli strany či zestátnění výrobních prostředků, která vymezovala nedotknutelnou „hranici diktatury“; nicméně společnost se s tímto omezením dovedla smířit a vytvořila si formy individuálního i sociálního života, v nichž se zabydli, protože v nich nacházela „alespoň minimální autonomii pro své vlastní konání a jednání“ (s. 15).²²

Viděno revizionistickou optikou, komunistické panství ve svém zrodu i trvání bylo legitimizováno a nadlouho stabilizováno právě takto redukováným pojetím života a přízní velké části společnosti. V tomto výkladu, který je do značné míry ovlivněn zjednodušenou teorií každodennosti v protikladu ke starším modelům totalitarismu, se diktatura stává celospolečenskou záležitostí. Koneckonců byly „represivní zásahy státu a jeho úřadů ... v mnoha případech i v padesátých letech reakcí na širokou a neodbytnou společenskou poptávku“ (s. 339, kurzivou zvýraznil KH).

Jiná velká část společnosti se však s tímto omezeným údělem nespokojovala a ve svém privátním prostoru žila politicky i kulturně jiným diskurzem a hodnotami než stoupenci komunistické „revoluční cesty k socialismu“. Této velké části „poslušných“, avšak nesouhlasících s uplatňovanými metodami panství KSČ se v revidovaném obraze diktatury nepřisuzuje téměř žádný význam. Právě z této části jinak smýšlejících se ovšem rekrutovali ti, kteří na sobě pocítovali tlak „očisty a vylčení“ nejčastěji – ať už šlo o přímé násilí policejního či justičního charakteru nebo o jinou formu represe a diskriminace, jako byl sociální sestup, ztráta pracovní kvalifikace či odepření šance na vyšší vzdělání a kariérní postup. „Upozaděním“,

---

jenž by v únoru 1948 přestal být relevantní. Nárok znovu a znovu získávat většinu národa činí jakýkoli politický systém i bez svobodných voleb v dlouhodobé perspektivě závislým na přízni velké části společnosti. Vedle 'získávání' přízně obyvatelstva, tedy legitimizace svého panství vůči širokým vrstvám společnosti, ovšem musely elity KSČ legitimizovat moc samy před sebou a statisíci dalších straníků, přičemž zásadní roli hrál soulad realizované politiky, ideologických východisek a utopických vizí komunistické budoucnosti. Právě tyto vize totiž v posledku ospravedlňovaly i represivní strategie jako organizované státní násilí vůči některým skupinám obyvatelstva. Je otázka, nakolik se podařilo emancipativní vize udržet živé a nakolik se naopak během padesátých let v důsledku jejich oslabování prosazovala legitimizace moci KSČ jako záruky již dosaženého stavu – tedy způsob legitimizace, jenž nutně vede ke konzervativní politice udržování pořádku.“ (Tamtéž, s. 13 n., kurzivou zvýraznil KH.)

- 22 Omezenost této „autonomie“ vystihuje Thomas Lindenberger, podle něhož její hranice ve státněsocialistické diktatuře byla přísně omezena na prostor „Lebensweltu“, tj. na pracovní kolektiv, rodinu a přibuzenstvo, obec, bydliště. Hranice směrem „nahoru“, už např. k rovině okresu nebo podniku, byla dalekosáhle neprodyšná. (LINDENBERGER, T.: Die Diktatur der Grenzen, s. 31 n.) „Nahoru směřuje všechno k jednotě a identitě, k propojení (Fusionierung) strany, státu a společnosti.“ (Tamtéž, s. 33.) „Svévole“ (Eigen-Sinn) jednotlivců předem podléhala všude platnému diktátu „až sem, ale ne dále!“ (s. 34) Na straně 24 opisuje autor výraz *Eigen-Sinn* jako vlastní význam, který jednotlivci dávají své účasti na oficiálních nařízeních, vynucených způsobech chování a zákazech, jejichž smysl byl převážně definován ideologicky v souhlasu se záměrem panujících. K tomuto pojmu a jeho významovým konotacím viz SOMMER, Vítězslav: Cesta ze slepé uličky „třetího odboje“: Koncepty rezistence a studium socialistické diktatury v Československu. In: *Soudobé dějiny*, roč. 19, č. 1 (2012), s. 23–25.

respektive snížením významu této násilím ohrožované části společnosti se obraz diktatury ovšem zřetelně mění.

K přeměně demokratického režimu v diktaturu jedné strany, a tím i k uplatnění masové perzekuce „nepřátel socialistického zřízení“ státními orgány, však nepřispěla rozhodujícím způsobem mentalita společnosti, jak čtenáře chce přesvědčit Matěj Spurný, nýbrž (a to nejen u nás, ale i v dalších státech sovětské zájmové zóny) *organizovaná akce komunistické strany, opírající se o hrozbu násilí* (domácího nebo i zahraničního).²³ Této hrozbě byla – vedle zmíněné gouvernementality – vystavena i mentalita společnosti.

Shrnutí

Práce usilující o revizi tradičního obrazu komunistické diktatury korigují právem jednostranný model totalitarismu v tom, že upozorňují na roli společnosti, která nebyla vždy jen pasivní. A také v tom, že i život v diktatuře šel navyklým způsobem dál, třebaže byl usměrňován četnými limity, že docházelo k represím a hrozba postihu provázela každé narušení zavedeného diskurzu. Vedle mocenské vůle a pronásledování odlišně smýšlejících se odvíjel také „obyčejný život“ se svými radostmi i starostmi, šancemi a perspektivami alespoň v „malém světě“ každodennosti, který byl vcelku sociálně zabezpečený. Zážitky osobního štěstí, rodinné pospolitosti nebo kolektivní pohody patří k těm, na které se rádo vzpomíná, stejně jako třeba uspokojení ze sociálního zaopatření.

Revizionisté se ale dopouštějí jiné jednostrannosti. Jestliže starší práce sledovaly hlavně mocenské struktury a společnost vnímaly jejich prizmatem jako silně manipulovanou, dělají revizionisté pravý opak.²⁴ Aby snížili význam politické a ideologické aktivity revoluční strany při vzniku a upevňování mocenského rámce diktatury, stavějí do popředí *nediferencovanou „společnost“*. Na ni přenášejí kus zodpovědnosti za mocenské zásahy, „očistu“ a segregaci, neboť její mentalita tyto postupy údajně podporovala a někdy i vyžadovala.²⁵ Podstata diktatury – bezkonkurenční koncentrace moci v rukou jedné panující strany – přestává být pro revizionisty rozhodujícím faktorem pro uplatnění metod, jimiž panující moc zdisciplinovala

23 Nelze pominout přítomnost sovětských vojenských posádek ve Východním Německu, v Polsku nebo v Maďarsku, které mohly být (a také byly) v případě ohrožení panství komunistické strany nasazeny.

24 „Revizionistům může hrozit to, co sami kritizují na revidovaném: kritická východiska poznání a dějepisné reflexe se mohou stát omezenými jejich potřebou vymezit a hájit hodnotové postoje a názory, tj. stávají se omezenými paradigmatem revizionistickým.“ (SEDLÁK, P.: Proč tak snadno?, s. 53 – viz pozn. 3.)

25 „Očišta společnosti, přinášející různé formy represe i teroru, byla v první řadě vyjádřením společenské vůle, nikoliv pouze metodou, kterou by mocní zastražovali ovládané. Energii a dynamiku čerpal tento způsob utváření společnosti převážně zdola a její využívání bylo pro KSČ ve čtyřicátých i v padesátých letech úspěšnou legitimizační strategií.“ (SPURNÝ, M.: *Nejsou jako my*, s. 340.)

obyvatelstvo a ovládala ho komplexem nástrojů technicky i psychologicky vyspělé *gouvernementality*.

Proti „nespravedlivému“, ba „dehonestujícímu“ obrazu diktatury, jak ho podle historických revizionistů podávají starší historické studie, otevírá tato revize cestu k „nezaujatému“ bádání o diktatuře, chápané jako obecný projev evropské moderny.²⁶ Spurného interpretace vzniku a prvních let diktatury KSČ (jeho práce zachycuje vývoj do roku 1960) všude tam, kde vyjadřuje obecné soudy o diktatuře, marginalizuje roli *politického záměru* a používaného násilí v tomto období (zahrnujícím stalinistickou fázi), které v očích společnosti údajně nacházely ospravedlnění díky „vykupitelské“ ideologické vizi.²⁷ *Ideový záměr* diktatury přetvořit společnost podle utopické vize v homogenní stoupence socialismu, uskutečňovaného cestou monopolní vlády komunistů, se tak v tomto pohledu stává jistou *rehabilitací diktatury, jejím změkčením, zlidštěním a novým vysvědčením* monopolního panování KSČ jako systému, v němž – za předpokladu, že se „společnost“ smířila s „hranicemi diktatury“ a dodržovala „poslušnost“ – se všední život odvíjel vlastně docela „normálně“.

Cenná monografie Matěje Spurného o problematice menšin v pohraničí *ve svých obecných soudech o diktatuře KSČ* více vychází z interpretačních tezí revizionistického paradigmatu než z vlastní analýzy podmínek a příčin vzniku a působení diktatury v české a slovenské společnosti v padesátých letech. Je proto třeba číst ji opatrně.

---

26 Svým úsilím o glajchšaltaci myšlení, o nastolení mentální i normativní jednoty celé společnosti připomínala ovšem komunistická diktatura spíše „jednotu víry“ středověku, a nikoli moderní pojetí života, jak se vyvinulo v posledních stoletích v euroatlantické civilizaci, do jejíhož okruhu diktatura v Československu spadala. Její hodnoty jako toleranci, pluralitu a autonomii individua diktatura odmítala. Kontrola vlády „zdola“ fakticky neexistovala a ideový dialog byl nahrazen monologem v rámci oficiální ideologie. To vše připomíná spíše dávnou minulost ve vývoji civilizace než modernu.

27 Viz kurzivou zvýrazněná pasáž z citace Spurného knihy v poznámce 21.